

WOJTILLA GYULA

Megjegyzések az indoárja migráció egy figyelemre méltó modelljéről

Amióta a 18. század végén ismertté vált az indoeurópai nyelvek rokonságának ténye, állandóan napirenden van az ezen nyelveket beszélő népek feltételezett őshazájának, illetve őstörténetének a kérdése. Nyelvészek, történészek, régészek nemzedékei próbálták magyarázni azt, hogy miként népesítették be ezen népek azt a hatalmas területet, amely kelet-nyugati irányban Kínától Angliáig terjed.¹

Ezen belül egy különlegesen izgalmas kérdés az ún. indoárják feltételezett keleti irányú vándorlása, és Indiába kerülése, hiszen éppen ezek nyelvének, a szanszkritnak a megismerése váltotta ki azt a lelkesedést, ami a nagyarányú összehasonlító nyelvészeti, őstörténeti, sőt vallástörténeti kutatások ösztönzője lett.

A jelen tanulmányban az utóbbi évtized talán legtöbb vitát kiváltó könyvének, Colin Renfrew cambridge-i régészprofesszor *Archaeology and language. The puzzle of Indo-European origins* című művének egyik alap gondolatával, nevezetesen a földművelés és az indoeurópai expanzió kapcsolatával, és az indoárják migrációjának a szerző által javasolt „A” és „B” modelljével kívánunk foglalkozni.² Mivel az első szorosan összefügg a fenti alapkérdéssel, és maga Renfrew is előnyben részesíti, mi is elsősorban ezt szeretnénk alaposabban megvizsgálni.

Bárki, aki az indiai árja inváziók kérdéskörével foglalkozik, szükségszerűen egy sor már-már megkövesedett nézettel, egymásnak ellentmondani látszó ténnyel, és nem utolsósorban ideológiai felhangokkal találkozik. Ez utóbbiak vizsgálata nem a nyelv tudomány vagy az őstörténet feladata, hanem az ideológia- és politikatörténeté.

A mértékadó tudományos körök felfogása szerint az indoárja nyelveket beszélők nem tartoztak India őshonos népei közé, ugyanakkor bevándorlásukra nézve sincsenek közvetlen nyelvi bizonyítékaink, és a legrégebb szanszkrit nyelvemléknek, a Rigvédának a földrajzi horizontja sem terjed túl az indiai szubkontinens északnyugati területeinek határán.³

¹ A kezdetekről: Wojtilla Gyula: *Kőrösi Csoma Sándor szanszkrit–magyar szójegyzéke*. Budapest, 1984. 9., 13.; a kutatások legújabb összefoglalásai: Mallory, J. P.: *In search of the Indo-European. Language, archaeology and myth*. London, 1989. (a továbbiakban: Mallory 1989.); Lehmann, W. P.: *Die gegenwärtige Richtung der indogermanischen Forschung*. Budapest, 1992. (a továbbiakban: Lehmann)

² Renfrew, C.: *Archaeology and language. The puzzle of Indo-European origins*. London, 1987. Illetve a Penguin sorozatban megjelent: Harmondsworth, 1989. 189–210. (a továbbiakban: Renfrew)

³ Burrow, Th.: *The Sanskrit language*. London, 1973. 31., 33. (a továbbiakban: Burrow); Gonda, J.: *Old Indian*. Leiden – Köln, 1971. 22. Az árjak indiai „őshonosságát” kívánja bizonyítani: Rai, S.: *Aryans in space and time*. Varanasi, 1987. VIII.

Számításba jöhetnek viszont közvetett bizonyítékok. A Rigvéda nyelvi anyagában létezik egy olyan nyelvjárás, amelyben az „l” „r”-ré válása a jellemző. Ez egy olyan jelenség, ami fellelhető az iráni nyelvekben is, valamint a közeli indóárja nyelvmaradványokban, továbbá a finnugor nyelvek indoírani eredetű kölcsönszavaiban. Ugyanakkor a Rigvéda egy jelentékeny részében, majd a kialakuló szanszkrit nyelvben is megőrződött a két mássalhangzó különbsége. Mindebből arra lehet következtetni, hogy ez utóbbi csoport, amely a védikus korszak nyelvterületének a középső, keleti részén helyezkedett el, igen korán különválhatott az előbbi csoporttól, más szóval az Indiába érkező indóárja nyelveket beszélők több fázisban telepedtek le ezen a területen.⁴

Az indiai szubkontinens északi részén ma ismeretes újind nyelvek osztályozása során kiderült, hogy ezek több „gyűrűt” képeznek. A. D. P. Hoernle már a múlt század végén azt hangoztatta, hogy a belső gyűrű nyelvei, így a hindi és nyelvjárásai, az indóárja bevándorlók (nála árják) második hullámával kapcsolhatók össze, azokkal, akik ék gyanánt nyomultak be a korábban már letelepedett indóárja népek közé.⁵ Ezt az elméletet, melyet azután G. A. Grierson is megerősített,⁶ melegeztette fel a kiváló angol régész házaspár, Bridget és Raymond Allchin. Allchinék az indiai civilizáció kialakulásáról a 60-as évek végén írt könyvükben a régészeti anyag bevonásával alakították ki véleményüket. Ennek lényege az, hogy számos bevándorlási hullámot tételeztek fel, és ezek közül a legjobban kitapinthatónak a harmadikat találták, amely Kr. e. 1300–1000 között mehetett végbe, s melyet a vas és a festett, szürke kerámia (PGW painted grey ware) jellemzett, népessége pedig a védikus árjáknak nevezéssel azonosítható.⁷

Az azóta eltelt jó két évtizedben kiderült, hogy ezen népességnek a festett, szürke kerámiával való kapcsolata, közelebről a Swat folyó völgyében talált szürke kerámiának a Gangesz völgyében előforduló festett, szürke kerámiával való egybekapcsolása nem egyértelmű.⁸ Még inkább bizonytalan az, hogy ezt a kerámia-fajtát mint tipikus „árja” anyagi emléket az Indián kívüli térségben, a távolabbi Közép-Ázsia irányában nyomjelzőként használjuk.⁹ Röviden: a kérdés ma úgy áll, ahogyan a téma egyik kiváló ismerője, a régész G. Erdosy állítja: az indoeurópai nyelvek terjedésének vizsgálatát legjobb a nyelvészekre hagyni!¹⁰

Ezek után lássuk Renfrew elképzeléseit! Renfrew alaptétele az, hogy az indoeurópai nyelveket beszélők már igen korán földművelők voltak, és ők terjesztették el a földművelést nyugati irányban az európai kontinensen, kelet felé pedig

⁴ Burrow 32.

⁵ Hoernle, A. D. R.: *A comparative grammar of the Gaudian languages*. London, 1880. XXXI. és köv.

⁶ Grierson, G. A.: *Linguistic survey of India*. Vol. I. Calcutta, 1903. 117.

⁷ Allchin, B. – Allchin, R.: *The birth of Indian civilization. India and Pakistan before 500 B. C.* Harmondsworth, 1968. 323–324.

⁸ Mallory 1989. 48.

⁹ Makkay János: *Az indoeurópai népek őstörténete*. Budapest, 1991. 163., 280. old. 205. jegyzet. (a továbbiakban: Makkay 1991.)

¹⁰ Erdosy, G.: *Ethnicity in the Rigveda and its bearing on the question of Indo-European origins*. South Asian Studies, 1989. 44.

nagyjából Kína nyugati határáig. Kiindulópontjuk a Közel-Keleten volt, az ún. „termékeny félhold” három lebenyének egyikén, Anatólia délkeleti részén. E térség legismertebb lelőhelyei Çatal Hüyük és Çayönü. Renfrew szerint ennek az indoeurópai népességnek egyenes leszármazottai a hettiták, akik tehát őshonosak ezen a területen. De azt is hozzáteszi, hogy Délkelet-Anatólia nem feltétlenül maga az indoeurópai őshaza.¹¹

Az indoárja nyelvű népesség Indiába való eljutását Renfrew ugyancsak a földművelés folyamatos, keleti irányú terjedésével kapcsolja össze. A migráció bizonyításához természetesen szükséges a közbülső állomások azonosítása. A beludzsisztáni korai földműves kultúrák egyik legfontosabb lelőhelyét, Mehrgarh, ahol már Kr. e. 6000 körül termeltek hatsoros búzát, valamint az indusvölgyi, másnéven harappái civilizációt, amelynek virágkora a Kr. e. 3. évezred, és ahol a térség falusi élete egészen a legújabb korig alig változott, ezen „neolitikus árják”-kal hozza kapcsolatba.¹² Az itt felmerülő nehézségeket természetesen Renfrew nem hallgatja el. Ilyen problematikus kérdés Mehrgarh neolitikumának eredete vagy a településnek a környező kultúrákhoz való viszonya. Renfrew elismeri, hogy Anatólia és az indiai szubkontinens közötti hatalmas területen nem beszélhetünk indoeurópai nyelvi homogenitásról a történeti korban, így például Dél-Iránban tartósan jelen volt a nem indoeurópai elámi nyelv. Mindezt úgy próbálja áthidalni, hogy a közép-ázsiai Tepe Yahyából (Türkménia) származó, az indusvölgyiekhez hasonló pecsétlők nyelvét proto-indoeurópainak tételezi fel. Ugyanakkor megemlíti, hogy ez nem egyezik a leletek publikálójának V. M. Masszonnak a felfogásával.¹³ Hipotézisét megerősítendő Renfrew azt hangoztatja, hogy a hettita – iráni – ind nyelvekben a szókincs bizonyos rétegének egybevetése meglepően magas százalékban mutat egyezéseket. Az iráni és az ind között ez az arány a jelzett anyagban 85 %, az ind és a távoli hettita között pedig 77 %.¹⁴ Röviden összefoglalva ezek a gondolatok alkotják tágabb értelemben Renfrew ún. „A” modelljét.

A szerző rugalmasságát mutatja, hogy emellett felállított egy ún. „B” modellt is, amely azt feltételezi, hogy az indoeurópaiak a sztyeppén lovasnomádokká váltak, és mint ilyenek különböző területeken, különböző időpontokban uralkodó elitként telepedtek rá a helyi kultúrákra.¹⁵

Renfrew „A” modellje merész állításaival érthetően hatalmas vitákat váltott ki. Ezekben az indoeurópai összehasonlító nyelvészet, őstörténet legkitűnőbb kutatói mellett néhány más, szomszédos nyelvcsalád vagy kultúra szakértője is részt vett. Az Amerikában élő, litván származású Marija Gimbutas, aki kurgán elmélete révén vált híressé, kereken elutasítja Renfrew „A” modelljét. Úgy látja, hogy az indoeurópaiak nem lehettek földművesek. Szerinte ugyanis a földművelés és az anyaistennő-tisztelet elválaszthatatlanok egymástól, ezzel szemben az indoeurópai népek korai történetében a nagy hatalmú férfüstenségek dominálnak. Azt is megállapítja, hogy az

¹¹ Renfrew 172–173.

¹² Renfrew 189–190.

¹³ Renfrew 191–192.

¹⁴ Renfrew 192–193.

¹⁵ Renfrew 197.

anatoliai földművesek a földművelésnek magasabb szintjét képviselték, mint a proto-indoeurópaiak.¹⁶ Ugyanakkor nem reagál Renfrew azon megjegyzéseire, amelyekben az angol tudós az ő kurgán elméletét szedi darabokra, kimutatván a lovas-nomád sztyeppe-i életmód Gimbutas-féle korai datálásának bizonyíthatatlanságát.¹⁷ Könyvkritikáját ugyanakkor arra is felhasználja, hogy régi téziséit megerősítse, miszerint a kurgán kultúra gyökerei a Kr. e. 7. évezredig vezethetők vissza a Volga középső folyása és az Aral-tó közötti sztyeppén, és a legkorábban háziasított állatok névanyagából ennek a térségnek a neolitikumbeli állattartása rekonstruálható.¹⁸

R. Coleman kritikájában annak a véleményének ad hangot, hogy áthidalhatatlan szakadék az a 4000 év, ami a Renfrew által javasolt nyelvi együttélés megszűnte és a legkorábbi ismert hettita nyelvemlékek kora között fennáll. Coleman szerint semmi okunk nincs annak feltételezésére, hogy az első földművesek indoeurópai nyelveket beszéltek. Ha mégis, akkor a nyelvnek, amelyet beszéltek, valamelyik történeti időkből ismert indoeurópai nyelvben tükröződnie kellene.¹⁹

J. P. Mallory, napjaink indoeurópaisztikájának egyik vezető egyénisége, recenziójában többek között azt kifogásolja, hogy Renfrew, amikor a Kr. e. 7. évezred eleji indoeurópai expanzióról beszél, elfeledkezik arról, hogy az ekére, a háziasított lóra és a kerekcsuklós járművekre vonatkozó terminusok hiányoznak a proto-indoeurópai nyelvből, és azok csak a javasolt időpont után néhány évezreddel jelennek meg. Nem ért egyet azzal sem, ahogyan Renfrew a proto-ind (=proto-idoárja) csoportokat térben és időben elhelyezi.²⁰

K. V. Zvelebil és M. Zvelebil közös recenziójának az előbbi szerzőkhöz képest jóval pozitívabb a kicsengése. Úgy látják, hogy a régészeti anyag alapján nem dönthető el az, hogy az első földművesek indoeurópaiak lehettek volna.²¹ Azt viszont el tudják fogadni, hogy az indoeurópaiak a tágabb értelemben vett Anatóliából kezdték meg kolonizációs tevékenységüket. Azt is elfogadják, hogy a földműves életmódra történő átmenet az élelmiszertermelésben olyan növekedést eredményezett, ami lehetővé tette a lakosság számának gyarapodását, és végül is ez lett az expanzió hajtóereje.²² Az persze kérdéses – mondják –, hogy ez az expanzió mikor következett be, mert a neolitikumban szerintük bajos ilyenfajta népmozgást feltételezni. Úgy vélik, hogy a kritikus pont akkor következett be, amikor a tejjagdálkodás, az eke használata és az ún. másodlagos termékek az egész mezőgazdaságot intenzívebbé tették.²³

¹⁶ M. Gimbutas recenziója: *Current Anthropology*, 1988. 454. (a továbbiakban: Gimbutas)

¹⁷ Renfrew 17–18., 95. Érdemes megjegyezni, hogy Gimbutas állítólag néhány évvel ezelőtt feladni látszott kurgán elméletét. Vö. Makkay 1991. 138.

¹⁸ Gimbutas 456.

¹⁹ R. Coleman recenziója: *Current Anthropology*, 1988. 452.

²⁰ J. P. Mallory recenziója: *Antiquity*, 1988. 608–609.

²¹ Zvelebil, M. – Zvelebil, K. V.: *Agricultural tradition and Indo-European dispersals*. *Antiquity*, 1988. 579. (a továbbiakban: Zvelebil)

²² Zvelebil 575.

²³ Zvelebil 581.

K. R. Norman cambridge-i nyelvész megkérdőjelezi a hettiták korai anatóliai jelenlétét, ám ő általában sem látja kellően megindokoltnak a nagyobb méretű népvándorlásokat. Kifogásolja a Renfrew által javasolt időmelységet is, hiszen a Renfrew által feltételezett indoeurópai nyelv, amelyet a korai földművesek beszélhettek, 5000 évvel korábbi az ismert indoeurópai nyelveknél.²⁴ Mivel sok esetben az egymástól igen távol eső indoeurópai nyelvek között nagyfokú hasonlóság mutatható ki (görög és szanszkrit, kelta és tohár), igen nehéz a nyelvek s így a népek mozgását rekonstruálni. Norman utal arra, hogy ezt a problémát maga Renfrew is elismerte egy 1987-es cambridge-i előadásában.²⁵ Norman azt el tudja fogadni, hogy a földművelés Anatóliában abban az időben és azon az úton terjedt, miként Renfrew javasolja, de ehhez hozzáteszi, hogy szerinte Kr. e. 4000 körül a kelet-balkáni földművesek kelet felé a sztyeppére vonultak, és ott megkezdődött a nomád pásztorkodásra való átállás. Ezek a korai nomádok indoeurópai nyelvet beszéltek.²⁶ Ez viszont nem bizonyítja, hogy Anatóliában az eredeti nyelv indoeurópai lett volna, mert az a törzs, amelyik a földművelés elterjedése idején ott feltűnt, amellyel, hogy kölcsönözhetette a földművelés technikáját, nem feltétlenül vette át a földművesek nyelvét.²⁷ A sztyeppére áttelepültek megtanulták a lovaglást, és a következő évezredben (Kr. e. 3. évezred) elkezdtek déli irányba vándorolni. Az indoárják egy része 2000 körül valahol Iránban levált a többségtől, és nyugat felé indulva végül Mittaniba jutott, a nagyobb csoport viszont keletre, Indiába. Érkezésükkor az indusvölgyi civilizáció hanyatló korszakával kell számolnunk, ami lehetővé tette számukra, hogy igazi hódítás nélkül elfoglalhassák a domináns elit helyét az ottani társadalomban. Mehrgarh földműves kultúráját Norman önálló fejleménynek tartja, és nem látja azt sem valószínűnek, hogy az Indus folyó mellékén vagy a Szindben termelt gabonafélék anatóliai eredetűek lennének. Még egyszer végiggondolva a Renfrew által felrajzolt korai anatóliai nyelv helyzetét, azt mondja, hogy a Kr. e. 7000 körüli Anatóliában beszélt nyelveket ő leginkább euro-anatóliainak nevezné, de ott még más ismeretlen, ezzel rokon nyelvek és nyelvjárások is létezhettek, amelyek a történeti korra kivesztek.²⁸

J. P. Mallory 1989-es könyve bevezetésében egyenesen azt állítja, hogy Renfrew elméletei „nagy kihívást jelentenek a közmegegyezésen alapuló bölcsességgel szemben”, s gondolkodásra serkentenek.²⁹ Ő maga a kutatások fő sodrában maradva a tudományos közvélemény által elfogadhatónak ítélt pontuszi-kaspi őshazát tartja a legelfogadhatóbbnak.³⁰ Andronovo népének nyelve indoiráni lehetett, és ez a népesség kapcsolatban állt a pontuszi-kaspi térségbeli nyugati szomszédjaival.³¹ A legdélebbi andronovóiak Közép-Ázsia városias kultúráján és az indusvölgyi

²⁴ K. R. Norman recenziója: *Lingua*, 1988. 92–93. (a továbbiakban: Norman)

²⁵ Norman 95.

²⁶ Norman 96.

²⁷ Norman 96. old. 3. jegyzet.

²⁸ Norman 97.

²⁹ Mallory 1989. 8.

³⁰ Mallory 1989. 216.

³¹ Mallory 1989. 227.

civilizáció külső hídfőállásain (Shortugai) áthaladva érthették el a Swat völgyét és az Indus északi térségét.³²

A finn A. Parpola, aki az indusvölgyi írásrendszer kutatásával szerzett nagy érdemeket, és aki hosszú évek óta foglalkozik az indiai szubkontinens nagy nyelvcsaládainak történetével és egymáshoz való viszonyával, szinte elképzelhetetlennek tartja, hogy a Quetta környékén, a Kachi síkságon a Kr. e. 7–3. évezredekben folyamatosan nyomon követhető földművelést ebben a térségben a Közel-Keletről érkező, indoeurópai nyelveket beszélő földműves csoportok honosították volna meg.³³

I. M. Djakonov, a neves asszirológus és igen sokoldalú ókortörténész elfogadja Renfrew azon előfelvetését, hogy az indoeurópaiak kezdetről fogva földművesek voltak. Sőt azzal is egyetért, hogy az indoeurópai nyelvek terjedése összekapcsolható a földművelés terjedésével. Így például a görög földművelés eredete Anatóliában keresendő, de abban nem biztos, hogy azok a földművesek, akik Görögországban a földművelést meghonosították, indoeurópai nyelvet vagy akár a görög valamilyen formáját beszéltek volna.³⁴ Azzal sem ért egyet, hogy a hettiták és a luviaiak Çatal Hüyük földműveseinek közvetlen leszármazottai lettek volna. Szerinte ezek valójában az ósanatóliai népesség egy része, amely a Balkánon indoeurópai nyelveket beszélővé vált, visszatérve Anatóliába létrehozta a hettita és luviai népességet.³⁵ Kritikájában tehát visszatér saját őshaza elméletéhez, ez szerinte a Balkán félsziget. Çatal Hüyük népességét pré-proto-indoeurópainak nevezi, és azt gondolja, hogy a proto-indoeurópaiakat a Balkánon a Kr. e. 5000–4000 közötti években kell keresnünk.³⁶

A magyar nyelvű szakirodalomban eddig egyedül Makkay János foglalkozott Renfrew könyvével, de mint maga mondja, érdemi kritikájára nem vállalkozott.³⁷ Igen fontos viszont, hogy utal a Renfrew féle „A” modell tudománytörténeti előzményeire, arra a tényre, hogy a földművelés mint katalizátor először A. M. Uesson 1970-es írásában jelent meg, és Renfrew ezt adaptálta.³⁸

W. P. Lehmann, a mai indoeurópai nyelvészet kiemelkedő személyisége, nem látja szükségszerűnek egy meghatározott technológiának egy adott nép mozgásával való összekapcsolását, annál is inkább, mert maga Renfrew sem híve a nagy népmozgásoknak.³⁹ Semmi akadályát nem látja annak, hogy Çatal Hüyükben indoeurópai nyelvet beszélőket keressünk, és annak sem, hogy ez a népesség ott átvehette egy

³² Mallory 1989. 230.

³³ Parpola, A.: *The coming of the Aryans to Iran and India, and the culture and the ethnic identity of the dāsas*. Studia Orientalia, 1988. 196. (a továbbiakban: Parpola 1988.); az indoárják türkméniai településterületével, illetve az India felé vándorlásukkal foglalkozik legújabb tanulmánya: *Margiana and the Aryan problem*. *International Association for the Study of the Cultures of Central Asia*. Information Bulletin, 1993. 41–62.

³⁴ I. M. Djakonov recenziója: *Annual of Armenian Linguistics*, 1988. 83–84. (a továbbiakban: Djakonov)

³⁵ Djakonov 85.

³⁶ Djakonov 86–87.

³⁷ Makkay 1991. 134.

³⁸ Makkay 1991. 254.

³⁹ Lehmann 35.

másik népességtől a földművelés technológiáját.⁴⁰ Lehmann közreadja I. M. Djakonov 1992. április 5-én hozzá intézett levelének egy részletét, melyben a tudós az indoeurópai őshaza kérdését taglalja. Eszerint Çatal Hüyük, az igen korai földműves központ Kr. e. 6000 körül elsősorban klimatikus okok miatt elnéptelenedett, népessége a Balkánra vándorolt. Çatal Hüyük lakosságát Djakonov kevertnek tartja, komponensei a proto-proto-indoeurópaiak és a proto-proto-kartvéliaiak. A Balkánra bevándorlók még proto-proto-indoeurópaiak lehettek, hiszen az a proto-indoeurópai nyelv, amelyet a nyelvészek rekonstruáltak, nem látszik összeegyeztethetőnek egy neolitikumbeli népesség kultúrájával, sokkal inkább egy bronzkoriéval. A Balkánról kerülhetett azután ez a népesség a pontuszi térségbe. Lehmann még hozzáteszi, hogy Djakonov saját bevallása szerint a balkáni őshaza hipotézist eredetileg a Gamkrelidze-Ivanov-féle kelet-anatóliai őshaza szatirikus bírálatának szánta, később azonban komolyan végiggondolta a lehetőségeket, így született meg a levélben kifejtett gondolatsor.⁴¹

Ezekből a vázlatosan ismertetett bírálatokból kiderül, hogy Renfrew fő elképzeléseinek megítélésében a szakemberek körében jelentős eltérések mutatkoznak. Mi úgy látjuk, hogy a modell értéke nem annak egészében, hanem egyes részleteiben rejlik. A legtöbb, amit tehetünk az, hogy kiszűrjük a nagy valószínűséggel bizonytalan elemeket, és egyúttal többoldalú megvilágításba helyezzük a továbbgondolásra érdemeseket.

Vegyük először az ósanatóliai nyelvi szituáció kérdését, illetve azt, hogy lehetséges-e Anatóliától az indiai szubkontinensig bármiféle, a földművelés terjedését jelző tényanyagot találni.

Itt mindenekelőtt szeretnénk azt leszögezni, hogy sok hipotézis dacára ma is megfontolandó Harmatta János 1970-es véleménye, miszerint egyelőre nem lehet kétséget kizáróan elvetni a hettiták anatóliai őshonosságát.⁴²

Ami Anatólia vagy a Közel-Kelet és az indiai szubkontinens esetleges kapcsolatait illeti, a helyzet itt sem annyira „reménytelen”, mint azt Renfrew kritikusan látják.

Itt van például a legfontosabb kenyérgabonát, a búzát jelentő szanszkrit godhüma- szó. A chicagói nyelvész F. Southworth, aki sokat foglalkozott az indiai nyelvek őstörténetével, az indoárja nyelvek és az indiai szubsztrátum nyelvek viszonyával, a védikus kori kétnyelvűség társadalmi gyökereivel, azt állítja, hogy a godhüma- szó egy nem azonosítható indiai nyelvből került át a szanszkritba. Összetett szónak tartja, amelynek első tagja go-/ge- (az o-/e-variánsokról az újind nyelvekben fellelhető származékok tanúskodnak), a második tag pedig dhüma. Elismeri, hogy létezik egy óperzsa gandum szó is, de ennek eredetéről szerinte semmit sem lehet tudni.⁴³ Itt tehát mindjárt ellentmondás feszül, az ismeretlen indiai

⁴⁰ Lehmann 37.

⁴¹ Lehmann 41–42.

⁴² Harmatta János: *Az indoeurópai népek régi településterületei és vándorlásai*. MTA I. Osztály Közleményei, 1972. 317–318. (a továbbiakban: Harmatta 1972.)

⁴³ Southworth, F. C.: *Lexical evidence for early contacts between Indo-Aryan and Dravidian*. In: *Aryan and non-Aryan in India*. Edited by M. M. Deshpande and P. E. Hook. Ann Arbor, 1979. 204. (a továbbiakban: Deshpande – Hook)

nyelv mint eredet és az Indián kívüli párhuzamos alak megléte között. Amint az óperza alak jelzi, a szó eredetét Indiától nyugatra kell keresni.

Ezt a feltevést jórészt meg lehet erősíteni Harmatta Jánosnak a szó korai, kisázsiai történetét bemutató tanulmánya alapján. Harmatta, aki Southworthtól függetlenül foglalkozott a godhūma- szóval, annak a sémi nyelvek általi kölcsönzését vizsgáló cikkében, egy Kr. e. 18. századi alalahi dokumentumban előforduló handūtu- kifejezésből kiindulva a következő fontos megállapításokhoz jutott. A szó hapax legomenon, az akkádban kölcsönszó, az egész akkád nyelvterületen csak Alalahban bukkan fel. A nadutu- alak egy *ghandu- átvétele, ami viszont Kis-Ázsiából vagy a Földközi-tengerrel szomszédos területekről származó, nem sémi eredetű szó. Alapjelentése „búzakeve”. Ebből fejlődött ki egyrészt az arameus HNDWT logogram, jelentése „nagy korsó”, illetve ennek variánsa, egy *gandh „korsó” jutott el a távoli nyugatra, a germánokhoz. A szanszkrit godhūma- ugyanebből az alapalaktól származik, amit Harmatta szerint a protoindek a Kr. e. 3. évezredben vehettek át Kis-Ázsiában.⁴⁴ Ezt a feltevést nagyban valószínűsíthetjük paleobotanikai adatok segítségével. Az indiai földművelés, azonbelül a növénytermesztés egyik legkiválóbb szakértője, M. S. Randhawa úgy látja, hogy az Indiában termelt gabonaművek közül a hordeum vulgare Linn, azaz az árpa, a triticum aestivum Linn, vagyis a kenyérbúza, mindenképpen Nyugat-Ázsiából származnak.⁴⁵ Vishnu Mittre, a kiváló paleobotanikus szerint Indiában a növénytermesztés nagyrészt idegen eredetű, és Kr. e. 3000–2700 között érte el a szubkontinent.⁴⁶

Ugyancsak további kutatási lehetőségeket rejt magában a földművelési terminológia azon része, amely a szántásra és az ekére vonatkozó szókincset öleli fel.⁴⁷ Igaz, a szanszkrit कृ- „szántani” igének a nyugati indoeurópai nyelvekben nincsenek párhuzamai, ami azt a jelenleg érvényes tételt erősíti, hogy a nyugati és keleti indoeurópai népek még a földművelés feltalálása előtt válhattak szét, Kr. e. 5000 után, de mint azt egy tanulmányunkban már jeleztük, a szó alapjelentése, „karcol”, „vonalat húz” megvan például a csehben (čarati = vonalat húz), vö. az ócsehben (črcha = vonal, barázda), az ószorbban (čara = vonal, barázda). Emellett persze a szanszkritban más, ehhez közel álló, szántást jelentő igék is vannak, például a likh-

⁴⁴ Harmatta János: *Egy anatóliai eredetű vándorszó*. Antik Tanulmányok, 1984. 2–6.

⁴⁵ Randhawa, M. S.: *A history of agriculture in India*. I. New Delhi, 1980. 503.

⁴⁶ Vishnu-Mittre: *Changing economy in ancient India*. Lucknow, 1973. 16. (sokszorosítás)

⁴⁷ A közös földművelési terminológia problémáiról vö. Masica, C. P.: *Aryan and non-Aryan elements in North Indian agriculture*. In: Deshpande – Hook 55–56. Az egyes nagyobb nyelvcsoportok különválásának a földművelés megjelenéséhez való viszonyára: Harmatta 1972. 319. A szakirodalomban nagy vitákat váltott ki a görög – indoiráni együttélés késői, Kr. e. 3–2. évezredre datálása: Meid, W.: *Probleme der räumlichen und zeitlichen Gliederung der Indogermanischen*. In: *Flexion und Wortbildung*, Akten der V. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft. Regensburg 9–14. September 1973. Herausgegeben von H. Rix. Wiesbaden, 1975, 209. Tagadhatatlanok viszont az izoglossza kutatásban rejülő lehetőségek, amelyek egy kezdetleges földművelés meglétének közös szavait hozták felszínre a germán nyelvekben és a szanszkritban. Polomé, E. C.: *A critical examination of Germano-Indo-Aryan isoglosses and their significance for the reconstruction of Indo-European culture*. In: *Sanskrit and World Culture*. Proceedings of the Fourth World Sanskrit Conference, Weimar May 23–30, 1979. Edited by W. Morgenroth, Berlin, 1986. 283–286.

„vonalat húzni”.⁴⁸ A *krš-* párhuzamai az iráni nyelvterületig biztosan igazolhatók, és mindezekből egy árja **karš* volna rekonstruálható. Ez utóbbit Gamkrelidze-Ivanov összekapcsolták a hettita *harš-* igével, és valamennyit végeredményben egy indoeurópai **har-* tőre próbálták visszavezetni. Ez a magyarázat azonban nem problémamentes.⁴⁹ A műveletet jelentő szavak vizsgálata azért ígéretes, mert ezek az igék a legtöbb nyelvben korábbiak, mint a belőlük képzett, a művelet szerszámát jelentő névszó, másrészt a tapasztalat szerint ezek az igék az egyes nyelvek legkevésbé változó, legszívósabban megmaradó részét képezik. A szerszámok esetében sokkal nagyobb hatással van az adott kulturális környezet, ami névkölcsönzéssel is járhat, például a hettita átveszi a mezopotámiai eredetű APIN kifejezést, ami magában a sumérban is kölcsönös. Ez a lehetőség magyarázatul szolgálhatna arra, hogy miért nincsen a nyugati és keleti indoeurópai népeknek közös szavuk az ekére, sőt még az óperzsában és a szanszkritban sincsen közös terminus. Az indoárjába Indiában kerül be a szubsztrátum nyelvekből kölcsönzött *lāngala-*, majd ebből fejlődik ki a *hala-*.⁵⁰ Van azonban egy harmadik ekenév: *sīra-*, amelynek vizsgálata ígéretes, mivel az indoárják Indián kívüli, korai településterületeire vethet fényt. J. Bloch és P. Thieme ezt a terminust már évtizedekkel ezelőtt Mezopotámia északi részéről származtatták, és felfogásukat a hatvanas években megerősítette J. Puhvel is, aki a szót egyenesen az *akkád zeru-* formával kötötte össze.⁵¹ Tárgytörténetileg ez elképzelhető volna, hiszen a vetőcke feltalálása vagy egyik legkorábbi alkalmazása Mezopotámiából egy Kr. e. 2600 körülre datált ábrázolás alapján igazolható.⁵² Itt azonban ismét egy sor részprobléma merül fel. Először is nem mindenki osztja Puhvel véleményét.⁵³ Másrészt kérdéses az is, hogy az indoárják közel-keleti csoportja hol és mikor vehette át ezt a szót. Egyáltalán vitatott az indoiráninak a mezopotámiai nyelvekkel való kapcsolata. Míg Szemerényi Oszvald konkrét mezopotámiai hatásról beszél az indoiráni magánhangzó rendszer alakulásában, addig ezt Harmatta János nem látja megalapozottnak, és azt mondja, hogy a protoindek (=az indoárják nyugati csoportja) inkább a hurritákkal voltak kapcsolatban, de mindenképpen Mezo-

⁴⁸ Wojtilla Gyula: *Notes on Indo-Aryan terms for „ploughing” and the „plough”*. The Journal of Indo-European Studies, 1986. 30.

⁴⁹ Gamkrelidze, T. V. – Ivanov, V. V.: *Indojerpejszkij jazük i indojerpejcu*. II. Tbiliszi, 1984. 677. Vö. Tischler, J.: *Hethitisches –etymologisches Glossar*. Innsbruck, 1977. 182–183.

⁵⁰ Wojtilla Gyula: *The Sanskrit terminology of plough*. Acta Orientalia, 1988. 326–327. (a továbbiakban: Wojtilla 1988.)

⁵¹ Bloch, J.: *La charrue rélique*. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1935. 418.; Thieme, P.: *Die Heimat der indogermanischen Gemeinsprache*. Abhandlungen der geisteswissenschaftlichen Klasse 1953. Wiesbaden, 1954. 559–560.; Puhvel, J.: *The Indo-European and the Indo-Aryan plough. A linguistic study of technical diffusion*. Technology and Culture, 1964. 189.

⁵² Hruška, B.: *Überlegungen zum Pflug und Ackerbau in der altsumerischen Zeit*. Archiv Orientalni, 1966, 342.

⁵³ Mayrhofer M.: *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*. III. Heidelberg, 1976. 476.; és Wojtilla 1988. 327–328.

potámiától északra.⁵⁴ Tárgytörténeti kérdések is felmerülhetnek. Az indiai régészeti anyagból ismeretes egy az indusvölgyi civilizáció területén, Kalibanganban feltárt szántóföld maradvány, ahol a jól látható szántásnyomok a Kr. e. 3. évezredre datálhatók. A szóban forgó területen a földművelés technikája az elmúlt évezredekben alig változott, és ezt szem előtt tartva A. Steensberg dán néprajztudós megkockáztatta azt a feltevést, miszerint ezek a szántásnyomok egy sajátos vetőekétől származnak.⁵⁵ A probléma itt az, hogy az indusvölgyi civilizációból mindössze egy eke formájú játékot és egy pecsétlőn látható, nem minden kétséget kizáró vetőszerkezetet ismerünk, mindkettő a Kr. e. 2300-as évekből való.⁵⁶ Az ekés földművelés alapfeltételei a térségben adottak voltak, így az elengedhetetlenül szükséges igásállat, a szarvasmarha tartása magas színvonalú volt. Kalibangan esetében, ahol egy tűzoltár maradványai alapján a kutatók egy része „árja” jelenlétre gyanakszik,⁵⁷ azonban legalább félezer év különbség van a szántásnyomok és az esetleges legkorábbi árja népesség megjelenése között. Ha valamiféle magyarázatot keresünk, az egyik lehetőség kétségtelenül Renfrew „A” modellje lehet mindaddig, amíg azt minden kétséget kizáróan meg nem cáfolják.

Megválaszolendő kérdés az is, hogy mi volt az indusvölgyi civilizációban a Kr. e. 3. évezredben a meghatározó népesség. Az a felfogás, hogy protodrauida nyelvet beszélők voltak, erős gyökerekkel rendelkezik a szakirodalomban, de mint Renfrew mondja, nem több, mint előfeltételezés.⁵⁸ Amennyiben munkahipotézisként velük számolunk, akkor további kérdések vetődnek fel. A dravidák elődjait ugyanis a kutatók egymástól eltérő helyen keresik. Az egyik lehetőség, amely mellett Harmatta lándzsát tör, Közép-Ázsia, az Aral-tó környéke,⁵⁹ a másik, amelyet az amerikai D. McAlpin képvisel: Elám.⁶⁰ Tehát a dravidák nem őshonosak Indiában, és a bevándorlás ideje és iránya bizonytalan.

Amennyiben Parpolával, Malloryval együtt elfogadjuk azt, hogy az indoárják egy India előtti állomása Közép-Ázsia, a mai Türkmenia vagy ahogyan az ókorban nevezték, Baktria-Margiána, akkor azt kell tisztázni, hogy ez a térség milyen kapcsolatban állt Nyugat-Ázsiával, illetve Beludzsisztánnal, majd az Indus folyó vidékével. Az olasz beludzsisztáni kutatási program egyik vezetője, M. Tosi szerint a Kr. e. 5–2. évezredekben Dél-Türkmenia, a Hilmand-medence és Észak-Beludzsisztán között élénk kapcsolatok léteztek, de a kutatások mai állása szerint még

⁵⁴ Szemerényi, O.: *Structuralism and substratum. Indo-Europeans in the ancient Near East*. Lingua, 1964. 17. és köv.; Harmatta János: *Migrations of the Indo-Iranian tribes*. Acta Antiqua, 1978. 185–186.

⁵⁵ Steensberg A.: *Hard grains, irrigation, numerals and script in the rise of civilisations*. Copenhagen, 1989. 28. és 29. ábra.

⁵⁶ Wojtilla Gyula: *The ard-plough in ancient and early medieval India*. Tools and Tillage, 1989. 97. 57 Allchin 303.; Renfrew 191.

⁵⁷ Allchin 303.; Renfrew 191.

⁵⁸ Renfrew 185. Vö. Parpola 1988. 196. A. Parpola egy Prágában 1995. május 31-én tartott előadásában azt a véleményét fejezte ki, hogy az indusvölgyi írás és nyelv megfejtésének kutatása jelenleg holtponton van.

⁵⁹ Harmatta János: *A magyarság őstörténete*. Magyar Tudomány, 1990. 247.

⁶⁰ McAlpin, D. W.: *Linguistic prehistory. The Dravidian situation*. In: Deshpande – Hook 182.

korai lenne az egész területet egy komplexumnak felfogni.⁶¹ Beludzsisztán mezőgazdaságának fejlődése folyamatosságot mutat a kezdetektől, s ágazatai a kecskefélék tenyésztésétől az intenzív oázis-gazdálkodásig terjednek. A szarvasmarhatartás és az árpatermesztés a régészeti anyagból a Kr. e. 4 –3. évezredtől mutatható ki.⁶² J. Mallory 1989-es könyvéből azt a gondolatot emeltük ki, mely szerint Andronovo indo-iráni népessége, mely egyébként nyugati kapcsolatokkal rendelkezett, dél felé vándorolt, és közben áthaladt Közép-Ázsia városias zónáján. Ennek az utóbbi térségnek a korai történetét Dzsejtun alapos feltárása révén viszonylag jól ismerjük. E kultúrának a kezdete a Kr. e. 6. évezred, előzményei a Kaspi-tengertől délre és keletre elterülő vidék, de magának a kultúrának a kialakulásában ösztönző szerepet játszottak a Közel-Kelet élelemtermelő kultúrái, vagyis Dél-Türkménisztán, az ókori kelet része, északkeleti, talán legszélső tartománya.⁶³ A legfontosabb búzafajtát K. G. Masszon szerint nyugatról vették át, mert ennek vad előzményei hiányoznak a helyi flórából.⁶⁴ V. I. Sarianidi, a térség másik kiváló ismerője, úgy véli, hogy Margiána és Baktria régészeti anyaga sok közvetlen párhuzamot mutat Irán és az indiai szubkontinens anyagával, forrásai pedig nyugat felé vezetnek, Mezopotámián át Szíriába és Anatóliába.⁶⁵

Az elmondottakat összegezve azt látjuk, hogy az indoárják, akiknek útja a legtöbb kutató szerint Közép-Ázsián keresztül vezetett Indiába, elvileg birtokában lehettek a földművelés valamilyen formájának, sőt ezen ismereteiket bővíthették az Andronovo – Indusvölgy közötti útjuk során is. A gond továbbra is az, hogy Mehrgarh fejlett mezőgazdasága korábban alakult ki, mint amikor a legkorábbi feltételezhető indoárja hullám a térségbe került. Ennek megoldására két lehetőség mutatkozik: Renfrew-val egyetértve az indoeurópaiak egy korai, földműves csoportjára gondolunk, mint a 4. évezredtől ható tényezőre, azután pedig az indoeurópaiak egy másik csoportjára, amely Renfrew „B” modellje szerint a sztyeppén lovassá, hódító néppé lett, és később érkezett a térségbe, azután pedig magában Indiában is meghatározó szerepet töltött be. A másik lehetőség azonban az, ha Mehrgarht és északabba Dzsejtunt a nyugat-ázsiai fejlődéstől elszakítva, autochtón kultúráknak tekintjük.⁶⁶ Azonban, amint láttuk, igen sok jel mutat arra, hogy a

⁶¹ Tosi M.: *Baluchistan in prehistory: reversing the center-periphery paradigm for a future generation of studies*. Newsletter of Baluchistan Studies, 1982–83. 34. (a továbbiakban: Tosi)

⁶² Tosi 36–37. Az árpatermelésre utaló kifejezések megegyeznek az irániban és a szanszkritban, vö. Harmatta János: *Irániak és finnugorok, irániak és magyarok*. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerkesztette Bartha Antal, Czeglédy Károly és Róna-Tas András. Budapest, 1977. 169. (a továbbiakban: Harmatta 1977.) Az árpa (yava) termesztése és az árjakkal való kapcsolatára vö. Vishna-Mittre: *Status of barley in Indian archaeobotany with remarks on the Aryan hypothesis*. Puratattra, 1969–70. 1–2.

⁶³ Komoróczy Géza véleménye Masszon könyvéhez írt előszavában: Masszon V.: *Egy kőkori település Közép-Ázsiában: Dzsejtun*. Budapest, 1978. 19. (a továbbiakban: Masszon)

⁶⁴ Masszon 105–106.

⁶⁵ Sarianidi, V. I.: *Margianan and the Indo-Iranian world*. In: *South Asian Archaeology*. Edited by A. Parpola and P. Koskikallio. Helsinki, 1994. 674.

⁶⁶ Makkay János: *A neolithic model of Indo-European prehistory*. The Journal of Indo-European Studies, 1992. 217. A földművelés policentrikus eredetét hangsúlyozza.

legkorábbi időszakoktól kezdve létezett valamiféle kapcsolatrendszer, ami a Kr. e. 6. évezredig nyomon követhető. Így az első lehetőség a valószínűbb. Az a tény, hogy Allchinék is több hullámról beszélnek, ugyancsak óvatosságra int, és elképzelhetővé teszi különböző indoeurópai csoportok időben eltérő megjelenését Iránban és Indiában. Azt, hogy mikor volt az utolsó ún. védikus hullám, ma nehéz lenne megmondani. Az Aveszta és a Védák s a bennük tükröződő kultúra szinkron vizsgálata, ami régen elfogadott volt, több mint problematikus. Elég, ha Zarathustra datálására gondolunk, illetve arra, hogy az ugyancsak vitatott PGW sok esetben a Kr. e. 1. évezred elejére tehető.⁶⁷ További kérdés, hogy a védikus kultúrát, amelyet árja kultúrának is nevezhetünk, miként illeti meg ez az utóbbi elnevezés. A név az Indiába érkező külső hódítóktól származik, avagy az Indiában indoeurópai nyelvű és a nem indoeurópai nyelvű lakosság társadalmi együttélése során kialakult vezetőréteg, a társadalmi elit önelnevezése? Más szóval, az indoárja, röviden árja fogalom indiai fejlemény. Ennek tisztázása, amely jelenleg is heves, nem egy esetben különféle érzelmekből és előítéletekből fakadó viták tárgya, messze túlmutat jelen tanulmányunk keretein.⁶⁸ Itt ugyanis nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy törzsek néppé válnak, és egy nagy kultúra születik, amelyet indiai kultúrának nevezünk, s amelynek előzményei csak hézagosan ismertek, hiszen ez az az időszak, amikor először állnak rendelkezésünkre nyelvi források: a Védák. Ezzel a kör be is zárul. A tanulmányunk elején felvetett kérdéshez jutunk vissza: ennek az „árja” társadalomnak, amelyet a Rigveda tükröz, nincs Indián kívüli származástudata.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy C. Renfrew könyve, mely eredetileg magas szintű ismeretterjesztő műnek íródott, a szerző bátor kérdésfelvetései, mély meglátásai nyomán, sokkal többnek sikerült; arra készítetett egy sor specialistát, hogy újjólag felülvizsgálja az indoeurópaisztika és azon belül az indoárja-őstörténet nagy kérdéseit, s ez önmagában sem csekélység.

⁶⁷ Az indoírani korszak igen rövid ideig tarthatott vö. Harmatta 1977. 169. M. Boyce Kr. e. 1200-ra gondol, vö. Boyce, M.: *A history of Zoroastrianism II*. Leiden – Köln, 1982. 3. Ezzel szemben O. Klima a Kr. e. 8. századra, vö. Klima, O.: *The date of Zoroaster*. Archiv Orientalni, 1959. 556–564.

⁶⁸ A probléma legújabb, frappáns felvetése: Kuiper, F. B. J.: *Aryans in the Rigveda*. Amsterdam – Atlanta, 1991. 96. Fontos R. P. Das vitacikke: *The hunt for foreign words in the Rgveda*. Indo-Iranian Journal, 1995. 207–238.; illetve Kuiper válasza: *On a hunt for „possible” objections*. Uo. 239–247. Az árja-kérdés politikai felhangokkal az utóbbi években Indiában ismét napirendre került. Vö. Talageri, S. G.: *Aryan invasion theory and Indian nationalism*. New Delhi, 1993.; Renu, L. N.: *Indian ancestors of Vedic Aryans*. Bombay, 1994.; Frawley, D.: *The myth of the Aryan invasion of India*. New Delhi, 1994.; Choudhury, P.: *The Aryan hoax (that dopes the Indians)*. Calcutta, 1995.